UDK: 305-055.2(497.11)"186/192"
061.23-055.2(497.11)"186/192"
316.622-055.2(497.1)"19"

NOVA ŽENA – ŽENSKA DRUŠTVA I ŽENSKI IDENTITETI U SRBIJI: JUGOSLOVENSKA ISKUSTVA I PRAKSE

***Ivana Pantelić*[1]**
Institut za savremenu istoriju

Ljubinka Škodrić
Institut za savremenu istoriju

Svetlana Stefanović
Arhiv Jugoslavije

Apstrakt:

U članku su analizirani istorijski razvoj organizovanja ženskih društava i njihova uloga i doprinos u kreiranju specifičnog identiteta žena u Srbiji kroz jugoslovensko iskustvo i prakse. Posebna pažnja posvećena je odnosu ženskih organizacija prema dominantnim državnim politikama, konstruisanju ženskog identiteta i društvenim ulogama žena. Ovi procesi prate se od osnivanja i delatnosti prvih ženskih udruženja u Srbiji i njihovog humanitarnog i patriotskog angažovanja do njihovog prerastanja u klasičan ženski pokret koji je težio poboljšanju položaja žena u ekonomskom, kulturnom, društvenom i političkom pogledu. Izgradnja identiteta žena u Srbiji zatim obuhvata pojavu i formiranje

1 pantelic.ivana@gmail.com
ljskodric@gmail.com
svetlana.lana.stefanovic@gmail.com

nove socijalističke žene i aktivnosti njenih naslednica koje će devedesetih godina XX veka zauzeti beskompromisan antiratni i emancipatorski stav.

***Ključne reči*:** žene, ženska društva, emancipacija, feminizam, patrijarhalnost, identitet, XX vek, Srbija, Jugoslavija

POČECI FORMIRANJA NOVOG ŽENSKOG IDENTITETA

Početak samostalnog ženskog organizovanja u Srbiji pada u sredinu sedamdesetih godina XIX veka, kada je jedno za drugim bilo osnovano prvo Jevrejsko, a potom Beogradsko žensko društvo. Osnivanjem svojih (u početku patriotskih i dobrotvornih) društava,[2] žene su s jedne strane postale vidljive u javnoj sferi i dobile priliku da, nezavisno od političkih organa, državnih i drugih institucija u koje su pristup imali samo muškarci, organizovano učestvuju u nacionalnim i društvenim zbivanjima. U okvirima udruženja njegove članice skupljale su nova iskustva, sticale političke veštine te usavršavale komunikaciju sa javnim instancama. Takvim samoorganizovanjem žene su signalizirale da su zainteresovane za događanja izvan svoje kuće, sposobne za preuzimanje društvene odgovornosti, te da se znaju slobodno, demokratski organizovati. S druge strane, formiranje ženskih organizacija pospešilo je obrazovanje novog ženskog identiteta i samosvesti, te razvitak političkih i emancipatorskih aspiracija, to jest, formiranje ženskog pokreta. Izlazak u javnu sferu bio je od krucijalnog značaja za percepciju žena kao rodne grupe i preispitivanje rodnih uloga i stereotipa (Huber-Sperl 2002, 12, 16–20).

2 „Žensko udruženje" (Frauenverein) shvaćeno je ovde kao sredstvo (Handlungsinstrument) preko koga su žene svoje specifične resurse i sposobnosti unele u javnu sferu. Kroz udruženja, žene su proširile opseg svojih aktivnosti, svoje moći i javnog prisustva. Opširnije o „udruženju" kao spajanja privatne i javne sfere, te kao posebnom prostoru za komunikaciju i stvaranje iskustava vidi: Huber-Sperl 2002, 11–37.

Prvi talas ili klasični ženski pokret XIX i prve polovine XX veka težio je poboljšanju položaja žena u ekonomskom, društvenom, političkom i kulturnom pogledu, kako u odnosu na njihovu dotadašnju situaciju, tako i u odnosu na muškarce. Njegov cilj nije bilo izjednačavanje uloga niti zamena uloga već oslobađanje od biološkim polom uslovljene potčinjenosti. Klasični ženski pokret je isticao individualnost u smislu postajanja subjektom, odnosno u smislu autonomije. Tražio je dostojanstvo i slobodu za žene, često i za muškarce, i to nezavisno od toga da li su oni inače, čak i u metaistorijskom pogledu, „jednaki" ili „različiti". Tačka napada nije bilo rađanje dece i materinstvo, već podređenost majki očevima. Pokret se decidirano okrenuo protiv teškog rada u kući i rasipanja snage, ali nije paušalno odbio podelu poslova na muške i ženske. Klasični ženski pokret je, prema Bok, bio socijalni pokret, jer je žensko pitanje razumevao kao socijalno pitanje i jer je kao i drugi društveni pokreti toga vremena bio organizovan u formi „pokreta" (Bok 2005, 200–201).

Gotovo 25 godina Beogradsko žensko društvo je, pored Jevrejskog, bilo jedina ženska organizacija u Srbiji koja je delovala na dobrotvornom, pedagoškom, ekonomskom, nacionalnom i socijalnom polju. Na prelazu iz XIX u XX vek u Srbiji su, kao i u drugim evropskim zemljama, osnovana najrazličitija ženska udruženja. Ona su imala uži delokrug i postizala su time bolje rezultate. Odbor gospođa, koji je dobio ime po prvoj kneginji „obnovljene Srbije" Ljubici Obrenović, osnovan je 1899. godine. Zadatak društva bio je da „mobiliše sve snage, duhovne i materijalne" za glavne tadašnje nacionalne ciljeve Srbije na Kosovu i u Makedoniji (Društvo 1939, 19, 21).

Drugo žensko udruženje osnovano 1903. godine s isključivo nacionalnim programom, Kolo srpskih sestara, javno mnjenje prihvatilo je sa nepoverenjem. Prema svedočenju Delfe Ivanić (1881–1972),[3] u pojedinim novinama sumnjičena je da želi u Beogradu osnovati žensko, političko društvo. Pored sakupljanja humanitarne pomoći za Srbe izvan granica Srbije, Kolo je pomagalo i četničku akciju u Makedoniji. Nakon što je Austrougarska

3 Učestvovala u osnivanju Kola srpskih sestara.

proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine (1908), društvo je pozvalo na protest protiv politike koju je sprovodila ova Carevina. Kolo je sarađivalo sa Narodnom odbranom, podržavalo pripadnike tajne organizacije Mlada Bosna i politiku Hrvatsko-srpske koalicije, formirane u Hrvatskoj 1905. godine. Godine 1906. organizovalo je prvi kurs za bolničarke u saradnji sa lekarima Opšte vojne bolnice. U periodu pred početak balkanskih ratova (1912/13), Kolo srpskih sestara je uspelo da politizuje i mobiliše pripadnice različitih slojeva društva (Stefanović 2013, 208–223). U nacionalne dužnosti žena ubrajala se nega ranjenika u ratu (uopšte, pružanje logističke podrške vojsci), društveno-dobrotvorni rad u miru (osnivanje vrtića, škola, bolnica, staračkih domova, domova za ratne invalide, sakupljanje finansijske pomoći za ugrožene od prirodnih i drugih katastrofa, siromašne i slično), ali i vršenje nacionalne propagande i očuvanje sećanja na poginule u ime nacije.[4] Pravo nošenja oružja i ubijanja bilo je, u principu, rezervisano za muškarce.[5]

Početkom XX veka osnovano je Materinsko udruženje (1904) i „Srpska majka" (1911), dva društva koja su materinstvo posmatrala kao socijalnu funkciju (Stefanović 2013, 152–156). Sekretarijat žena socijaldemokrata obrazovan je po povratku Dimitrija Tucovića (1881–1914), sekretara Srpske socijaldemokratske partije, sa Međunarodnog socijalističkog kongresa žena održanog u Kopenhagenu 1910. godine. Tucović je smatrao da radnicima i ženama, dakle socijalizmu, pripada budućnost. Po uzoru na nemački istoimeni list, Sekretarijat je izdavao Organ žena socijaldemokrata *Jednakost*, preko koga je pozvao žene da se bore protiv svoje ekonomske i političke potčinjenosti. Prvi pokušaj radnica da se samostalno organizuju i formulišu svoje specifične zahteve (kao što su zabrana noćnog rada za žene

4 Uvođenjem opšte vojne obaveze tokom XIX veka i stvaranjem narodnih armija vojska se prezentuje kao „škola" muškog dela nacije. Spremnost i sposobnost da se brani nacija i otadžbina postaju glavne muške vrline. Rodni identitet muškaraca biva nacionalizovan i militarizovan.

5 Fenomen amazonki, žena preobučenih u muškarce, koje su se borile u ratovima, nije tipičan samo za Srbiju – najpoznatiji je slučaj Milunke Savić, koja je preobučena u muškarca učestvovala u balkanskim ratovima. Tek nakon ranjavanja otkriven je njen pravi pol. U ratovima Pruske protiv Napoleona, na primer, u redovima pruske armije učestvovale su i žene (Hagemann 2002, 383–393).

i decu, jednakost zarade i jednake mogućnosti za obrazovanje i rad muškaraca i žena) u okviru radničkog pokreta pada u 1903. godinu i vezano je za ličnost Stojanke Canke Dragneve (1873–1905) (Ilić 1956, 37–55, Cvetković 1998, 311).

Dolazak nemačke feministkinje i konzervativne nacionalistkinje Kete Širmaher (Käthe Schirmacher, 1865–1930) krajem 1906. godine u Beograd, u svojstvu izaslanice Međunarodnog saveza za pravo glasa žena (International Woman Suffrage Alliance, IWSA) ubrzao je osnivanje Srpskog narodnog ženskog saveza. Ovu krovnu organizaciju osnovala su patriotska i dobrotvorna ženska udruženja, članice Beogradskog ženskog društva, Odbora gospođa „Kneginja Ljubica", Kola srpskih sestara i Materinskog udruženja. Zahtev za pravom glasa žena uvršten je u njen Statut. Protivnicima ravnopravnosti oba pola, koji su postojeće stanje branili argumentom da žene ne služe vojsku, poručivalo se da je ekvivalent služenju vojske „rađanje sinova", budućih vojnika, branitelja otadžbine. Godine 1910. održan je Prvi glavni skup, a u godinama pred Prvi svetski rat Srpski narodni ženski savez je organizovao svoju delatnost kroz sekcije. Feministička sekcija se zalagala za izjednačavanje položaja žena zaposlenih u državnoj službi sa njihovim kolegama, pravnu jednakost ženske i muške dece i sl. Mada nije došlo do saradnje sa radnicama, Savez je podržao zahteve socijaldemokratkinja za izmenu Izbornog zakona i njihovu borbu za opšte pravo glasa (Stefanović 2013, 261–278).

Dok su socijalistkinje posmatrale pravo glasa[6] kao sredstvo za borbu protiv kapitalizma, za osvajanje boljeg života to jest ostvarenje socijalne jednakosti, feministkinja Paulina Lebl (1891–1967) zapisala je u svojim sećanjima „Tako je nekad bilo": „Uopšte ceo feministički pokret smatrale smo kao pokret za višim obrazovanjem ženskinja. Celu ekonomsku, političku i socijalnu stranu tog pitanja mi u to vreme još nismo shvatale, i držale smo da će svi ti problemi biti sami od sebe rešeni onog dana kada se žena bude bila kulturno podigla [...] Odjednom nam je postalo jasno da mi ne možemo

6 Prema nekim procenama, pred Prvi svetski rat, pored 500.000 žena, oko 50.000 muškaraca nije imalo pravo glasa (Božinović 1996: 84).

nikad biti smatrane ravne muškarcima ako ne zadobijemo politička prava, i da u našoj zemlji neće biti pravog napretka ako u tome ne uspemo [istaknuto u originalu]" (Lebl Albala 2005, 244).

Postavljanje specifično ženskih interesa u prvi plan

Biračko pravo je, prema objavi nemačke borkinje za ženska prava Helene Lange (Helene Lange) na konferenciji Međunarodnog ženskog saveta za prvo glasa 1904. godine u Berlinu, bilo polazna osnova i sredstvo za proširivanje delokruga žena, kao i okvira njihovih građanskih dužnosti i prava, odnosno sredstvo za preoblikovanje odnosa među polovima unutar društva (Bok 2005: 205–206). Cilj pokreta za biračko pravo žena nije bilo samo postizanje političke ravnopravnosti, već i ženske autonomije. Svoje napore za demokratizaciju „muške države" pokret je temeljio na nezavisnim konceptima koji su izražavali interese ženskog roda. Rodna razlika je tako na političkom nivou postala pokretač zahteva za participacijom. Sifražetkinje su smatrale da je muško zastupništvo odnosno muško polaganje prava da zastupaju opšte dobro fikcija – samo je žena u potpunosti mogla da razume sve potrebe i interese svog pola i da ga reprezentuje u parlamentu. Većina sifražetkinja s kraja XIX i početka XX veka (bilo da je reč o radikalnim/militantnim ili umerenim) istovremeno je insistirala i na jednakosti među polovima i pozivala se na samo ženama svojstvene sposobnosti (Bok 2005: 221, 224, 226).

Borba žena za pravo glasa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji odvijala se u pet faza. U prvoj, do donošenja Ustava 1921. godine, Narodni ženski savez je podržavao inicijativu za pravo glasa. Po usvajanju Ustava, Savez je izbrisao zahtev za biračkim pravom iz svog programa. U drugoj fazi obrazovao

se pokret za pravo glasa na čelu sa Feminističkom alijansom.[7] Aktivistkinje je, od početka borbe za politička prava žena, zaokupljalo pitanje da li da ostanu stranački neutralne, odnosno da li da se pridruže strankama, ili da osnuju svoju sopstvenu partiju. Osnivanjem Ženske stranke 1927. ušlo se u treću fazu borbe, koja je zbog proglašenja diktature 1929. vrlo kratko trajala, ali koja je u pogledu omasovljavanja pokreta za biračko pravo počela davati vidne rezultate. U periodu od proglašenja diktature kralja Aleksandra do donošenja Oktroisanog ustava 1931. godine, feministkinje su obustavile svoju političku delatnost. Neposredno po održavanju izbora za Narodnu skupštinu u novembru 1931. godine pokrenut je list *Jugoslovenska žena*,[8] koji je agitovao za rešavanje ženskog prava glasa. Time je politička borba jugoslovenskih feministkinja ušla u četvrtu fazu.

Od samog početka svog delovanja pokret za pravo glasa nije bio homogen. Aktivistkinje su različito ocenjivale društveno-političku situaciju u zemlji. Tako je npr. Ženski pokret pristupio novoj inicijativi za pravo glasa tek po formiranju vlade Milana Stojadinovića i njenog obećanja da će biti sprovedene reforme zakona u skladu sa „težnjama i željama naroda". Od sredine tridesetih godina XX veka reorganizovana KPJ je intenzivno radila na jačanju svog uticaja među ženama, između ostalog i kroz ženske građanske

7 Beogradsko Društvo za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava – Ženski pokret osnovano je u aprilu 1919. Okupilo je žene zaposlene u socijalnim, zdravstvenim i prosvetnim ustanovama – službenice, profesorke, učiteljice i domaćice. Radnice su izostavljene zbog težnje društva da sačuva partijsku neutralnost. Društvo je izdavalo svoj časopis *Ženski pokret*. Po povratku jugoslovenskih delegata sa Devetog kongresa Međunarodne ženske alijanse za pravo glasa 1923. godine u Rimu rodila se ideja o stvaranju jugoslovenske feminističke alijanse. Na kongresu u Ljubljani 22. i 23. septembra Ženski pokreti Beograda i Sarajeva, Udruženje jugoslavenskih žena iz Zagreba i Splošno žensko društvo iz Ljubljane formirali su Feminističku alijansu. Njen primarni cilj bilo je širenje akcije za pravo glasa. Godine 1926. ona je reorganizovana u Alijansu ženskih pokreta. Njeni članovi isključivo su mogla da budu društva Ženski pokret.

8 *Jugoslovenska žena* je izlazila od 1931. do 1934. godine. Kao urednice potpisivale su se Jelica Nešković Vučetić, Vera Jovanović, Radunka Anđelković Čubrilović, Desanka Pavlović i Zdenka Babić Kesler. Feministkinje okupljene oko ovog časopisa, među kojima je bilo i nekadašnjih pripadnica Ženske stranke, zamerale su Ženskom pokretu što je prosvećivanje i kultivisanje žena stavio u prvi plan svoga delovanja. Očekivalo se od Ženskog pokreta da postane borbeniji i organizovaniji u stranačkom smislu, sa ciljem da po svaku cenu izvojuje aktivno i pasivno biračko pravo za žene.

organizacije, i njihovom uključivanju u antifašistički front. Osnivane su omladinske sekcije Ženskog pokreta i pokrenut je list *Žena danas*. U toj petoj i poslednjoj fazi borbe[9] unutar pokreta za pravo glasa vodeću ulogu su preuzele omladinke, simpatizerke i članice KPJ. Kao rezultat tog angažmana treba posmatrati i uvrštavanje zahteva žena u pogledu njihovog političkog, ekonomskog, socijalnog i zakonskog izjednačavanja[10] sa muškarcima u program KPJ na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu 1940 (Stefanović 2013, 335–353).

Saradnja između feministkinja i omladinki, pripadnica KPJ – koja je od 1920/21. delovala u ilegali – bila je moguća u periodu njenog reorganizovanja.[11] Onog momenta kada je KPJ ojačala svoje redove, kao i uticaj među ženama, saradnja je prekinuta. Međunarodni pokret za pravo glasa je bez sumnje uticao na ženski pokret u Jugoslaviji. Nakon početnog neuspeha, upravo se pod njegovim uticajem 1923. godine reorganizovao građanski pokreta za pravo glasa u Kraljevini SHS. Poput svojih savremenica iz drugih evropskih zemalja borile su se i jugoslovenske feministkinje za pravo glasa preko peticija i protestnih okupljanja. Premda su tokom dvadesetih vođene diskusije da li treba pristupiti postojećim partijama, ključna odrednica za jugoslovenski građanski pokret bila je njegova partijsko-politička neutral-

9 Redakcija *Žene danas* je u oktobarskom broju 1939, po početku Drugog svetskog rata, pozvala sve žene i ženske organizacije da povedu jedinstvenu akciju za politička prava sa obrazloženjem da žene i majke treba tako da dobiju jedno od sredstava borbe za mir. Predsednica Omladinske sekcije Ženskog pokreta Mitra Mitrović pozdravila je Sporazum Cvetković–Maček (1939) i rešavanje hrvatskog pitanja kao „korak ka uređenju ostalih nacionalnih pitanja na bazi demokratije i jednakopravnosti". Smatrajući da iako nije bio na demokratski način donesen, otvara mogućnosti za demokratizaciju zemlje, od čega bi korist imale i žene.

10 Zahtevi za: pravo glasa, pravo na rad, na jednaku platu za jednak rad i na jednake radne uslove, za ukidanje noćnog rada, utvrđivanje radnog vremena za kućne pomoćnice, slobodan pristup u sva zvanja, zaštita mladih radnica od seksualnog uznemiravanja, ukidanje dvojnog morala u javnom i privatnom životu, uvođenje građanskog braka i olakšavanje razvoda, ukidanje svih razlika između bračne i vanbračne dece, dozvola abortusa, zaštita materinstva, plaćeni porodiljski dopust sa zakonskom garancijom ponovnog stupanja na posao – priznati su i uvršteni u program Partije (Kecman 1978, 422–424).

11 Rad KPJ bio je zabranjen donošenjem Obznane (1920) i Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (1921).

nost.[12] Socijalna pitanja, kao i politički, ekonomski i društveni položaj žena imali su prioritet nad nacionalnim. Poput većine sifražetkinja i Jugoslovenke su argumentovale da je uklanjanje građanske i političke potčinjenosti žena u interesu i porodice i države, budući da su upravo specifični ženski kvaliteti podsticali socijalni progres. Smanjenje smrtnosti dece, alkoholizma i bede u svim zemljama u kojima su žene došle do političkog izražaja bili su, prema tom gledištu, direktna posledica ženske političke akcije.

***

Ženski pokret se zalagao ne samo za pravo na obrazovanje te političku, ekonomsku i pravnu ravnopravnost žena sa muškarcima, već i za jednak seksualni moral. To je značilo da muškarci, jednako kao i žene, treba da se polno uzdržavaju do stupanja u brak. Smatralo se da bi time bilo rešeno pitanje prostitucije, kao i svake druge seksualne eksploatacije. Za razliku od feministkinja, pripadnice levih opcija smatrale su da će ukidanje klasnog društva doprineti rešavanju ovih problema. Posvećivanje pažnje seksualnom vaspitanju omladine (čiji je krajnji cilj trebalo da bude obuzdavanje polnog nagona do stupanja u brak) i njegovo uvođenje u škole, viđeno je, takođe, kao jedno od sredstava za suzbijanje prostitucije i veneričnih bolesti.

Jugoslovenski ženski pokret, njegovo građansko kao i socijalističko/komunističko krilo, zalagao se u periodu između dva svetska rata za ukidanje javnih kuća i reglementacije prostitucije. Poput njihovih savremenica u drugim evropskim zemljama, jugoslovenske aktivistkinje su kritikovale dvostruki moral društva, koje je prostitutke kriminalizovalo i tretiralo kao glavni izvor polnih zaraza, dok su njihove mušterije muškog pola bile pošteđene progona. Pripadnice ženskog pokreta zalagale su se za ukidanje diskriminatornih zakonskih rešenja, prema kojima su prostitutke, kao i za prostituciju sumnjičene žene bile obavezne da se podvrgnu ginekološkom pregledu. In-

12 Većina evropskih ženskih pokreta je insistirala upravo na svojoj nezavisnosti od političkih partija, u istoj meri u kojoj su i žensko pitanje smatrali pitanjem koje se odnosi na sve klase (Bok 2005, 192).

sistiralo se na razdvajanju rešavanja pitanja prostitucije od rada na suzbijanju venerićnih oboljenja, kao i na uvođenju besplatnog lečenja obolelih i povećanju broja dispanzera za venerične bolesti (Stefanović 2018, 547–560).

Usklađivanje javnog poziva sa vršenjem materinskih dužnosti smatrano je glavnim zadatkom feminizma. Feministička alijansa je tražila da se poziv majke i domaćice prizna kao produktivan poziv i da se zakonom reguliše pitanje izdržavanja majki. Ipak, u periodu između dva rata pokrenuto je i pitanje reforme braka, kao i kontrole rađanja (abortusa). Radikalna feministkinja Julka Hlapec Đorđević (1882–1969) je 1922. godine u časopisu *Ženski pokret* zastupala stav da je racionalizacija rađanja *conditio sine qua non* svakog uspešnog razvitka feminističkog pokreta. Hlapec je propagirala upotrebu kontracepcije, kao efikasnijeg sredstva od abortusa. Urednica *Ženskog pokreta* Alojzija Štebi (1883–1956) 1926. godine pisala je da bi se pitanjem kontrole rađanja morali pozabaviti svi ženski pokreti u zemlji. Po njenom mišljenju, zakon, koji je kažnjavao ženu (bez sredstava za život, „oslabljenu" od brojnih porođaja) za odbacivanje ploda, bio je odraz farizejstva društva, koje je u isto vreme slavilo pogibiju miliona ljudi u ratu. Ona se zalagala za reformu kaznenih odredbi za abortus po ugledu na praksu Sovjetskog Saveza i Čehoslovačke.

Rasprava o abortusu povela se tridesetih godina i na stranicama *Jugoslovenske žene*. Prema mišljenju protivnika abortusa, zabrana prekida trudnoće nije ugrožavala ženine lične slobode. Abortus je prema toj argumentaciji bio zločin prema novom, začetom biću i štetan po ženin organizam. Zahtevano je, umesto toga, da se ozakoni istraživanje očinstva[13] i obezbede uslovi života „dostojni ljudskog bića". Ženino telo nije mašina za porod i u „doba krize i nestašice rada" nije moralno rađati velik broj dece, smatrali su zagovornici abortusa. Protivnicima su zamerali što svoje gledište pravdaju „višim nacionalnim interesima" i „ljubavlju prema domovini". Socijalistkinje

13 Prema članu 130 Srpskog građanskog zakonika bilo je zabranjeno utvrđivanje ko je otac vanbračnog deteta. Prvi zbor majki vanbračne dece bio je održan u Beogradu u avgustu 1938. godine, sa koga je upućen zahtev za ukidanje ovog paragrafa.

su isticale da je pravo na pobačaj u domenu ličnih sloboda, imajući pri tom u fokusu ekonomski ugrožen i rađanjem preopterećen radnički sloj žena (Stefanović 2020, 64–66).

Pacifističke ideje igrale su važnu ulogu unutar jugoslovenskog ženskog pokreta. Pacifističko-feministička organizacija Mala ženska antanta osnovana je upravo na inicijativu jugoslovenskih feministkinja, u maju 1923. godine, na Kongresu Međunarodnog saveza za pravo glasa žena u Rimu. Okupila je feministička društva iz balkanskih i slovenskih zemalja: pored Jugoslavije, Čehoslovačku i Rumuniju, Grčku i Poljsku. Nasuprot Maloj Antanti osnovanoj u cilju obezbeđivanja politike i granica nastalih nakon Prvog svetskog rata, ženska Mala antanta je bila prožeta idejom pacifizma i polazila je od principa da ne postoje dovoljno jaki uzroci za oružane sukobe između dva susedna naroda. Pored toga, težila je da okupi žene iz zemalja Istočne Evrope u cilju zbližavanja na ekonomskom, socijalnom i političkom polju. Mir i ravnopravnost među polovima viđeni su kao najvažniji preduslovi za napredak čovečanstva, a opšte obrazovanje i vaspitanje u pacifističkom duhu, kao i političko vaspitanje žena kao ključ za sprovođenje nužnih društvenih promena. U cilju sprečavanja ratova, Mala ženska antanta se zalagala za solidarnost između nacija i polagala je velike nade u Ligu naroda. Godine 1928. osnovana je i jugoslovenska sekcija Ženske lige za mir i slobodu. Tri godine kasnije, u Beogradu je održana internacionalna Konferencija žena za mir i razoružanje, na kojoj su se predstavnice Bugarske, Rumunije, Turske, Grčke i Jugoslavije založile za bolju saradnju među njihovim državama i za ublažavanje posledica Svetske ekonomske krize (Atanasijević 2008, 71–77; 78–80).

Jugoslovenske feministkinje su smatrale da je mirovna koegzistencija među državama moguća i da rat ne predstavlja normalno stanje čovečanstva. Ideologija feminizma je bila visoko idealistička. Polazilo se od pretpostavke da su ljudi sposobni da uče i razvijaju se, prema tome da je putem pacifističkog vaspitanja i kroz ublažavanje socijalnih nejednakosti

moguće ostvariti mir. Pored toga, smatralo se da je rat moguće sprečiti posredstvom kolektivne bezbednosti i međunarodnog prava. Isticalo se da žene nemaju svoje predstavnice u institucijama u kojima se odlučuje o ratu i miru (Stefanović 2013, 368–370; vidi Hedinger 2000, 31–37).

***

U međuratnom periodu feministkinje stavljaju specifične interese žena ispred nacionalnih, zbog čega su bile optužene za rušenje „moralnih temelja porodice, građanskog društva i države", a naročito za „bolesno" primanje „štetnih zapadnih kulturnih uticaja". Građanski ženski pokret verovao je da se jednakost žena i muškaraca može postići pravnim sredstvima i postepenom socijalnom reformom. Mada je zastupao političku neutralnost, pripadnice KPJ imale su upliv na uređivačku politiku časopisa Ženski pokret dvadesetih godina, odnosno unutar njegovih redova delovala je od polovine tridesetih Omladinska sekcija, sastavljena od simpatizerki KPJ. Uprkos brojnim nacionalnim, ideološkim i političkim suprotnostima u prvoj Jugoslaviji, članice ženskog pokreta sarađivale su međusobno. Pripadnice levih opcija smatrale su da će ukidanje klasnog društva, odnosno konačna pobeda socijalizma, doneti punu emancipaciju svima obespravljenima, uključujući i žene. Socijalisti i komunisti razilazili su se samo po pitanju metode za postizanje tog cilja. Bez obzira na istovetnost ciljeva, socijalistkinja Milica Đurić Topalović nije bila spremna na saradnju ni sa feministkinjama ni sa komunistkinjama. Uoči Drugog svetskog rata KPJ se konačno distancirao od feminizma.

Treba imati na umu da je u Jugoslaviji ravnopravno egzistiralo šest pravnih područja, pa je i pravni položaj žena u Jugoslaviji bio vrlo različito normiran – u pogledu npr. poslovne sposobnosti, bračnog prava, imovinskog bračnog prava, naslednog prava.[14] Shodno tome i potrebe i zahtevi žena su

14 U Hrvatskoj i Slavoniji bio je na snazi Austrijski građanski zakonik pre novela; u Sloveniji i Dalmaciji Austrijski građanski zakonik sa novelama; u Srbiji Srpski građanski zakonik iz 1844; u Crnoj Gori Imovinski zakonik; na području BiH pored Austrijskog građanskog zakonika bilo je za muslimansko stanovništvo na snazi Šerijatsko pravo (vidi Božić 1938, 10–11).

bili različiti. Pravo glasa je bilo pitanje oko koga se mogao postići najviši stepen jedinstvenosti ženskog pokreta.

Prema utisku slovenačke feministkinje Zofke Kveder (1878–1926) iz 1919. godine, srpske borkinje za ženska prava su, bez obzira na generacijsku pripadnost, obrazovanje, politička uverenja i na to kom su društvenom sloju pripadale, mnogo bolje međusobno sarađivale od hrvatskih. Razlog tome je činjenica da se srpsko društvo tek u međuratnom periodu više raslojava. Osim toga, granice među društvenim grupama bile su manje rigidne od onih u Zapadnoj i Srednjoj Evropi. Iz biografija pojedinih vodećih ličnosti u ženskom pokretu vidljivo je da su one, naizmenično, pripadale ili bile pod uticajem socijalističkog, to jest građansko-liberalnog feminizma.

Premda je Ženski pokret prevashodno zastupao interese zaposlenih žena,[15] potrebe žena na selu takođe su bile u fokusu njegovog angažmana. U prvoj polovini tridesetih izlazio je mesečni list za prosvećivanje žene na selu – *Seljanka*, koji je uređivala Darinka Lacković, inače šef sekcije domaćičkih kurseva Ženskog pokreta.[16] Žene na selu[17] predstavljale su važnu ciljnu grupu i za KPJ. Partija je pokušala od sredine tridesetih uz pomoć učiteljica, koje su bile simpatizeri levih ideja, i kurseva za analfabete proširiti svoj uticaj i na njih (Stefanović 2020, 68–69).

15 Aktivno se borio protiv redukcije državnih činovnika prema polu, trenda koji nije bio karakterističan samo za jugoslovensku državu, i za ukidanje celibata za učiteljice.

16 Da bi ekonomski pomogla žene, Uprava Ženskog pokreta je, već od 1921. godine, organizovala tečajeve za šivenje i krojenje te za izradu šešira. Godine 1923. otvorilo je Berzu rada, čiji je zadatak bio da posreduje prilikom zapošljavanja, a u slučaju bolesti, oskudice ili nezaposlenosti novčano da pomogne članice. Ženski pokret je organizovao i domaćičke škole za žene na selu u trajanju od tri meseca (kursevi su finansijski potpomogala i različita ministarstva, kao i Kraljev fond); vidi Stefanović 2013, 368.

17 Uoči Drugog svetskog rata 76,3% stanovništva u Jugoslaviji živelo je od poljoprivrede. Udeo žena je bio veći u ukupnom broju stanovnika. Međuratna Jugoslavija je po pismenosti svojih državljana bila među poslednjima u Evropi. Tako je 1921. od ukupnog broja stanovnika starijih od 12 godina nepismeno bilo 51,5% (1931. 44,6%); Stefanović 2013, 297–299.

ŽENSKE ORGANIZACIJE I DRUGI SVETSKI RAT

Na rad ženskih organizacija uticale su u velikoj meri političke okolnosti i približavanje ratne opasnosti usled uspona nacizma. Posle vojnog poraza u Aprilskom ratu, 1941. godine, teritorija Kraljevine Jugoslavije je podeljena, a Srbija se našla pod nemačkom okupacijom (Petranović 1992, 111). Na okupiranim evropskim teritorijama nacističke vlasti su se oslanjale na konzervativne snage, koje su naglašavale patrijarhalne vrednosti i podsticale kult materinstva (Mazover 2019, 444). U okupiranoj Srbiji kolaboracionističke vlasti su odnos prema ženama zasnivale na stavovima koje je u predratnom periodu propagirao Narodni pokret Zbor, negirajući potrebu emancipacije. Skromna ćerka, čestita žena i uzorna majka bile su isključive uloge namenjene srpskoj ženi.

U odnosu prema ženama postojala je i kolizija između okupacionih vlasti koje su želele da žene daju radni doprinos nacističkoj pobedi, dok su predstavnici domaće uprave pozivali žene da ostanu posvećene isključivo kući i porodici. U cilju povećanja doprinosa žena ratnim naporima, preko štampanih medija izvršen je napad na ženska društva koja su optuživana za neaktivnost i nedovoljnu podršku kolaboracionističkim snagama. Okupacione vlasti su planirale da objedine sva predratna ženska društava u jedno, preko kojeg bi žene davale aktivnu podršku postojećem režimu. U tom cilju izvršen je poseban, ali bezuspešan pritisak na Kolo srpskih sestara, kome tokom 1942. godine nije odobren dalji rad (Škodrić 2020, 201). Stvaranje jedinstvenog ženskog društva, bez podrške većine žena do tada aktivnih u ženskim društvima, pokazalo se teško izvodljivim, a i same kolaboracionističke vlasti ustezale su se da do kraja sprovedu ovu nameru.

Svoju podršku i pomoć žene u Srbiji su tokom okupacije u velikoj meri pružile zaraćenim pokretima. Ravnogorski pokret nije ulagao mnogo napora u pridobijanje žena, nastupao je sa konzervativnih, patrijarhalnih

stanovišta, videći ženu isključivo kao suprugu i majku. Proklamovani idealni model žene insistirao je na nacionalnim i patrijarhalnim vrednostima i malo se razlikovao od retorike kolaboracionista (Ristović 2009, 27). U svojim najznačajnijim aktima Ravnogorski pokret je ostajao nem kada su u pitanju politička prava žena. Zakasnelo uviđanje značaja okretanja ženama i sticanja njihove podrške ogledalo se u radu ženskih ravnogorskih organizacija, nastalih u poslednjoj godini okupacije. Jugoslovenska organizacija ravnogorki (JUORA) formirana je sa ciljem da poveže žene i ženska društva na nacionalnoj osnovi i u okviru ravnogorske organizacije (Dimitrijević 1999, 222), ali je njen rad bio sveden na propagandu ranijih konzervativnih pogleda. U sastavu vojne organizacije zatim je formirana Ženska ravnogorska organizacija saniteta (ŽROS), koja je predstavljana kao organizacija u kojoj su žene stekle mogućnost da se izjednače s muškarcima u vršenju nacionalnih dužnosti i obezbede ravnopravnost. Propagandna širina i značaj koji je pridavan ŽROS u poslednjim trenucima okupacije predstavljali su zakasnelu reakciju koja nije imala mnogo prostora za realizaciju.

Za razliku od kolaboracionističkih vlasti i Ravnogorskog pokreta, koji nisu imali afirmativan odnos prema ženskom pitanju, komunistički pokret se još u predratnom periodu zalagao za pozitivno rešenje ženskog pitanja, ali u sklopu klasnog. Od druge polovine tridesetih godina dolazi do aktivnijeg rada na pridobijanju žena i povećanja njihovog broja u partijskom članstvu. I pored toga, veliki odziv i učešće žena u narodnooslobodilačkim odredima bili su neočekivani i neplanirani za komunističko vođstvo. Partizanskim odredima u Srbiji uglavnom su pristupale obrazovane mlade žene koje su već bile angažovane u komunističkoj organizaciji, a koje su bile životno ugrožene (Škodrić 2020, 418). Stupanje žena u odrede je značajno smanjeno 1942. kada dolazi do krize pokreta i kada partizansko vođstvo počinje da podstiče prijem žena u odrede, što dovodi do porasta njihovog broja, ali približavanjem rata kraju opada prijem žena i one se upućuju na sporedne dužnosti, a zatim i demobilišu.

Razvoj Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽJ)[18] tokom okupacije u Srbiji odvijao se usporeno i bio je u velikoj meri uslovljen aktivnostima partizanskog pokreta. Iako su formirani pojedini odbori, njihova delatnost u punoj meri počinje da se razvija tek okončanjem okupacije. AFŽ je oformljen sa ciljem da usmeri postepenu mobilizaciju žena u pokret i upravlja njihovim radom za pomoć odredima, a imao je i misiju u obrazovanju i političkom uzdizanju žena. Uprkos značajnim teškoćama u radu AFŽ-a i njegovoj kasnoj organizaciji na teritoriji Srbije, mnoge žene su iskazivale želju da se angažuju u radu na pomoći i podrški narodnooslobodilačkom pokretu. AFŽ je uspeo da okupi ženski deo populacije koji je uglavnom smatran zaostalijim i inertnim i da aktivira seljanke i domaćice da javno istupaju i iskažu podršku i pomoć narodnooslobodilačkom pokretu. AFŽ je odigrao značajnu ulogu u najtežim trenucima narodnooslobodilačkog pokreta, kada je pomoć žena bila neophodna, posebno u pozadini. Istovremeno je ta pomoć bila i u skladu sa tradicionalnim običajima ženske pomoći muškarcima koji ratuju (Batinić 2015, 123).

NOVA SOCIJALISTIČKA ŽENA

Period koji je nastupio po završetku Drugog svetskog rata bio je po svemu sasvim osoben i potpuno različit od prethodnih iskustava za sve građane i građanke Jugoslavije. Uspešno izvedena u ratu, komunistička revolucija i u miru je nastavila da predstavlja dominantnu ideološku para-

18 Antifašistički front žena Jugoslavije nastao je 1942. u Bosanskom Petrovcu kada je i održana Prva zemaljska konferencija AFŽJ. Ovo je ujedno predstavljalo i prvo ratno organizovanje žena na jugoslovenskom nivou. Delegatkinje na toj konferenciji bile su iz redova rukovodilaca Partije, aktivistkinja predratnog Ženskog pokreta, omladinki koje su postale aktivne tokom rata, kao i pripadnica partizanskih jedinica. Konferencija je okupila 166 delegatkinja iz svih krajeva okupirne zemlje, a zasedanje je trajalo tri dana, od 5. do 7. decembra 1942. godine. Najvažniji ciljevi ove konferencije bili su povezivanje žena s raznih teritorija okupirane Jugoslavije, emancipacija žena preko opismenjavanja i političke nastave i ravnopravno učešće partizanki u ratnim aktivnostima. (Božinović 1996, 130–146).

digmu. Nova zemlja, nova ideologija, nova vlast iziskivali su i „nove" građane i građanke. Socijalistička Jugoslavija sadržala je u sebi mnoštvo simbola od kojih je jedan, veoma bitan, bio i *nova (socijalistička) žena*. Kakva je ta *nova žena* trebala biti, koji su njene osobine, pozicije u društvu? Pored tradicionalno ženskih uloga koje su u najvećoj meri pokrivale sfere privatnosti i porodice, majčinstvo kao svakako osnovni element ženskog identiteta, socijalistička žena je trebala da simbolizuje i uspešnu radnicu – udarnicu, društveno i politički aktivnu u različitim sferama javnog delovanja. Na koji način je ta *nova žena* potencijalno mogla da ostvari sva ova očekivanja? Vlasti nove države su, u skladu s ideologijom koju su zastupali, u prvoj dekadi posle oslobođenja potpuno regulisali zakonodavstvo čime su žene, po prvi put formalno-pravno postale ravnopravne s muškarcima (Гудац Додић 2006, 9–27; Pantelić 2011, 49–69).

Potpuna jednakost polova bila je definisana već Ustavom iz 1946. godine. Članom 24 Ustava FNR Jugoslavije iz 1946. godine žene su izjednačene s muškarcima „u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života" (Ustav FNRJ 1946; Božić 1946, 2; Mimica 1946, 1–3; Гудац Додић 2006, 10). Ovaj član Ustava novoosnovane države gotovo je u potpunosti preuzet iz 122. člana Ustava SSSR-a iz 1936. godine (Јовановић 2008, 287). Žene su prvi put učestvovale na izborima 1945. godine. Imale su puno – aktivno i pasivno – biračko pravo.

Nakon Ustavnog i političkog izjednačavanja usledili su i zakoni iz oblasti socijalnih politika koji su ženama omogućili formalnu jednakost u domenu porodice i braka. Osnovnim zakonom o braku iz 1946. godine žena je zakonski izjednačena i u pogledu prava i obaveza u braku. Ukinuti su svi dotadašnji državni propisi o braku. Obaveze muškarca i žene prema detetu postale su istovetne. Utvrđeni su uslovi za razvod braka. Određeno je porodiljsko odsustvo. Do 1948. doneseni su: Osnovni zakon o starateljstvu, Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece, Uredba o plaćenom odsustvu za trudnice, Zakon o nasleđivanju... (Гудац Додић 2006, 12–15; Pantelić 2011, 50–52). Ovim činom napravljen je potpuni diskontinuitet s

prethodnim pravnim nasleđima, a ženama je formalno omogućena jednaka polazna osnova u svim sferama privatnog i javnog delovanja. U praksi je bilo potrebno mnogo rada i truda da bi se jednakost zaista i postigla, ali ovo je bio ohrabrujući početak. Iz svega navedenog jasno je da je prva posleratna dekada, gledano iz perspektive ženske emancipacije, predstavlja period s najvećim depatrijarhalizujućim potencijalima (Majstorović 2018, 92). *Nova, socijalistička, žena* je sada imala pristup svim sferama javnosti uključujući i do tada, za nju, potpuno nedostupnu, političku. Da li su nove/stare Jugoslovenke bile spremne i sposobne da na sebe preuzmu, pored tradicionalno dodeljenih ženskih, uloga u sferi privatnog, i nove pozicije a samim tim i obaveze vezane za različite segmente javnog delovanja – od stručnog usavršavanja do političke participacije? Da li su mogle računati na neku vrstu institucionalizovane podrške i pomoći u ovom novom poduhvatu i „osvajanju" javnog prostora? *Nova žena* imala je u prvoj posleratnoj dekadi veliki oslonac i podršku u Antifašističkom frontu žena Jugoslavije, koji je i nakon oslobođenja nastavio veoma aktivno s radom, sada sa izmenjenim ciljevima.

Osnovni ciljevi rada, kakvi su definisani na Prvom kongresu održanom u Beogradu od 16. do 19. juna 1945. godine bili su posvećeni uglavnom obnovi i humanitarnim aktivnostima. Treba istaći da je jedan od najvažnijih zadataka bilo i prosvećivanje, posebno opismenjavanje ženske populacije. Na prvi pogled, AFŽJ je u prvim posleratnim godinama podsećao na neku žensku humanitarnu organizaciju iz ranijeg razdoblja. Ipak, bar tri karakteristike AFŽJ ukazuju na njegovu emancipatorsku ulogu: 1. uloga AFŽJ u mobilisanju žena radi obnove, koja je u posleratnim godinama imala značaj kao i učešće u ratu; 2. doprinos AFŽJ opismenjavanju i prosvećivanju žena; 3. podsticaj koji je AFŽJ dao izgradnji obdaništa, zahvaljujući čemu su žene dobile mogućnost da se zaposle i tako steknu suštinski značajnu ekonomsku samostalnost.[19]

U sklopu „političkog i kulturno-prosvetnog rada" AFŽ je organizovao čitalačke grupe koje su uglavnom bile posvećene proučavanju

19 *Govor Vide Tomšič*, AJ, 141-1-2 .

sovjetske književnosti i dela napisanih u stilu socijalističkog realizma. Takođe, organizovani su zdravstveni i domaćički kursevi. U prvim godinama posle rata ovi kursevi bili su važni zbog suzbijanja raznih ratnih bolesti i zaraza, kao i zbog obnove porodičnih domaćinstava zapuštenih za vreme prethodnih godina. Kasnije će kursevi imati važnu ulogu u emancipovanju žena, kontroli rađanja i planiranju porodice.[20] Neizostavan deo časopisa, koje je AFŽJ u čitavoj zemlji izdavao, predstavljaju tekstovi sa temama iz domena zdravstvene zaštite majke i dece, kao i veliki broj tekstova koji su za cilj imali prosvećivanje žena i razbijanje predrasuda i stereotipa nastalih kao posledica velikog neznanja i neobrazovanja.

Iako su žene posle rata masovno izašle u javne prostore, delom profesionalnim angažovanjem a delom i radom, pretežno volonterskim, u masovnim organizacijama kakva je AFŽ i bila, rezultati tog angažovanja nisu se odmah videli, pa je i vrh Partije o tom diskutovao. U martu 1947. je, na sastanku Komisije za rad među ženama CK KPJ, zaključeno da u mnogim selima širom Narodne republike (NR) Srbije, dve godine posle završetka rata, nisu oformljeni mesni odbori AFŽ. Čak i tamo gde su postojali ovi odbori su bili nedovoljno aktivni (Stanišić 2003, 149; Sklevicky 1996, 122).[21] Smatralo se da je rad AFŽ kampanjski, nesamostalan, da najviše ustanove AFŽ ne deluju kao rukovodstvo već kao propagandna tela, konačno, da se žene slabo odazivaju kroz aktivnosti organizacije. Komisija je, takođe, pokazala nezadovoljstvo sadržinom ženskih listova koji su pod nadzorom AFŽ izlazili u narodnim republikama. Odlučeno je da se stvaranjem novih organizacija – sekcija AFŽ – podstakne uključivanje novih članica u organizaciju. Predloženo je stvaranje tri sekcije (organizacije): Majka i dete, Društvo naprednih domaćica i Ženska zadruga za kućnu radinost i utvrđeno da AFŽ ne treba da postane „izolovana feministička organizacija" već da mora da bude sastavni deo Narodnog fronta (Stanišić 2003, 149; Petranović 1995, 45). Novostvorene sekcije imale su za zadatak da pomognu ženama u onim segmen-

20 O istoriji liberalizacije abortusa u Jugoslaviji videti u Dobrivojević 2016.

21 Tokom 1947. godine samo u NR Hrvatskoj prestalo je s radom čak 1.500 mesnih odbora AFŽ, koji su bili aktivni još za vreme rata.

tima koji su prestavljali deo sfere privatnog, nešto što je svakako i oduvek bilo rezervisano za žene. Pitanja dalje političke emancipacije, kao paradigme hipermaskulinizovane javne sfere i simboličke, ali i stvarne pozicije moći, nisu međutim postavljana.

Podsticaj radu AFŽJ dao je njegov Drugi kongres održan od 25. do 27. januara 1948. godine. Na kongresu AFŽJ okupilo se 826 delegatkinja. Vida Tomšič je u svom referatu konstatovala da se delovanje AFŽJ vremenom smanjivalo. Zamerala je bivšim partizankama neaktivnost, ali i povlačenje sa dužnosti koje su ranije, za vreme rata, sa uspehom obavljale. Opravdanje za ove pojave videla je u povratku partizanki mirnodopskom životu i porodicama. Zato je predlagala pojačavanje političkog rada. Ministarka prosvete NR Srbije Mitra Mitrović definisala je s kongresne govornice *novu ženu*, lik koji je formiran upravo zahvaljujući velikoj aktivnosti žena „na izgradnji slobodne i nezavisne zemlje" u posleratnim godinama. Kao uzor za novu ženu predstavila je „lik junakinje iz rata" (Stanišić 2003, 146). „Lik junakinje iz rata" bio je ideal koji je većini žena bio gotovo pa nedostižan. Ovako postavljeni odnosi svakako nisu bili dovoljno ohrabrujući za prosečnu Jugoslovenku koja je pored porodice, dece, posla sada imala i dodatne društvene aktivnosti. Njeno opterećenje bilo je ogromno i ponekada nemoguće, jednako uspešno, ostvarljivo. Država je nastojala da na različite načine *novoj ženi* olakša deo preuzetih, osvojenih i stečenih obaveza. Donet je niz uredbi koji regulišu položaj majki.[22]

Lidija Sklevicki, analizirajući Statut AFŽJ, zaključuje da ova organizacija vremenom postaje samo „jedan sektor partijskog rada, jedan sektor rada Fronta". Ova autorka, upravo u razdoblju koje je usledilo posle 1948. godine vidi potpuno napuštanje tradicija predratnog Ženskog pokreta, čime je konačno nestala mogućnost kritike vlasti. Citirajući retoriku predvodnica AFŽ ona lapidarno zaključuje kako „žensko pitanje više ne postoji, već postoje samo pitanja koja žene rešavaju" (Sklevicky 1996, 132). Upravo je

22 O ulozi AFŽ u podršci i pomoći ženama u sferi odnosa majka i dete videti u Simić and Simić 2019.

Rezolucija Trećeg kongresa AFŽJ iz 1950. godine odredila neprofesionalni karakter ove organizacije. Uskoro je aktivnost u organizaciji postala dobrovoljna, a ranije zaposlene članice su premeštene ili otpuštene.

Četvrti kongres iz 1953. je prošao i bez Titovog prisustva, što se na prethodnim kongresima AFŽ nije dešavalo. U ime državnog vrha, obraćajući se delegatkinjama, Milovan Đilas je primetio da je stvarna ravnopravnost žena još daleko, ali je naglasio da je jačanjem demokratije i ženske ravnopravnosti u Jugoslaviji svaka posebna politička aktivnost žena postala smetnja u ostvarenju ravnopravnosti i aktivnosti žena. Đilas je smatrao da stvaranje Saveza ženskih društava (SŽD), umesto „jedne polupolitičke i polucentralizovane organizacije" kakav je bio AFŽ, predstavlja neminovnost. Prema njegovom tumačenju, ciljeve AFŽ trebalo je da preuzme celokupno društvo, a cilj budućeg SŽD trebalo je da bude pridobijanje vlasti za njihove zamisli. Đilasovi argumenti u potpunosti su identični onima koje je sovjetski revolucionar i funkcioner, Lazar Kaganovič, uputio delegatkinjama Ženotdela na sastanku koji je prethodio ukidanju te organizacije (Simić 2016, 66).

Na osnovu svih iznetih argumenata, Četvrti kongres je ukinuo AFŽ i istovremeno osnovao Savez ženskih društava (SŽD). Antifašistički front žena Jugoslavije je bio simbol osvajanja ženskih sloboda, bio je od velikog značaja za oslobađanje žene u gradu, ali njegovo postojanje neprocenljivo je važno upravo za emancipaciju seoske žene. Bio je snažan simbol u državi koja je sebe gradila upravo na mnoštvu različitih simbola. Ukidanjem Antifašističkog fronta žena Jugoslavije ženama je simbolički oduzeta moć javnog delovanja. Kasnije forme ženskog organizovanja nikada nisu dosegle takvu moć i društveni značaj.

U Rezoluciji o stvaranju Saveza ženskih društava Jugoslavije, sačinjenoj na Četvrtom kongresu AFŽ, naglašeno je da je „stvar ženske ravnopravnosti zajedničko društveno pitanje i podvučen stav po kojem žene

ne treba da se odvajaju u posebne političke organizacije".[23] SŽD je od AFŽ ključno razlikovala priroda sadržaja. Naime, dok je AFŽ osnovan kao ženska politička organizacija za SŽD je naglašavana upravo apolitičnost. Zamišljena je kao organizacija koja je trebalo da pomogne ženama na putu ka što većem osvajanju sloboda kroz aktivnosti vezane za pitanja majke i deteta, radna prava žena, osnivanje domaćičkih kurseva, obrazovanje devojčica, promenu uloga u porodici, dok se političkom emancipacijom bavila Komisija za rad sa ženama koja je osnovana u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) i kao takva bila deo partijske strukture. Jasna podela dužnosti i obaveza između Komisije SSRNJ i SŽD nije postojala, ali teme koje su se nametale za rešavanje uglavnom se odnose na pomoć ženi u porodici, na selu, pomoć radnicama i medicinska edukacija. Politička emancipacija najčešće se pominjala u kontekstu oslobađanja radnica od prevelikih obaveza kako bi one uopšte i mogle javno da se angažuju. Predlagale su skraćenje radnog vremena za radnice i kao najveće i prirodne saveznike u toj borbi videle su sindikate. Čak su predlagale da se organizuje i ženska sekcija u sindikalnim organizacijama kako bi se što bolje i uspešnije rešavali ti problemi. Bežeći od koncepta „posebne ženske organizacije" sve vreme su bile upućene na traženje posebno mesta za ženu u već postojećim državnim i društvenim organizacijama.

Sudbina AFŽ zadesila je i SŽD. U Programu SKJ iz 1958. naglašeno je da u Jugoslaviji ravnopravnost žena više nije politički niti pravni problem već je problem ekonomske nerazvijenosti i kulturne zaostalosti. Sa gotovo istom argumentacijom Komisija (SSRNJ) u referatu „Društveni položaj žene" 1959. predložila je ukidanje SŽD, što je i učinjeno nakon Kongresa SŽD 1961, kada je stvorena Konferencija za društvenu aktivnost žena, koja je bila zamišljena kao organizacija u okviru SSRNJ.

Rad Konferencije nije se značajno razlikovao od aktivnosti SŽD. I dalje čvrsto vezane za Partiju, žene su bile aktivne u prethodno prihvaćenim

23 Rezolucija o stvaranju Saveza ženskih društava Jugoslavije, *Zora*, br. 89–90, oktobar–novembar 1953, 9.

ulogama i sferama javnosti. Konferencija je u početku imala neke naznake samostalnog delovanja, ali se kasnije sve više organizacijski približavala i preobražavala u pomoćno telo SSRNJ. Aktivnosti oko kojih su se koncentrisale i koje su, od početka, definisane kao prioritetne, bile su: dečja zaštita, pitanja izgradnje i finansiranja dečjih ustanova, poboljšanje položaja radnica, posebnu pažnju poklanjale su zaštiti žena od neželjene trudnoće, a kao sekundarno prioritetno bilo je i pitanje političke emancipacije (Božinović 1996, 192). Na osnovu izveštaja rada Komisije uočavamo da je situacija na terenu bila još uvek veoma složena: ekonomska nezavisnost žena, logistika oko čuvanja dece, svi ovi parametri neophodni za postizanje jednakosti i emancipacije i dalje su, kao i neposredno posle oslobođenja, bili na dosta niskom nivou postignuća i pored velikog truda i požrtvovanog rada svih aktivistkinja i ženskih organizacija počevši od 1945. godine pa nadalje. Ono na čemu je izuzetno insistirano u radu Konferencije bila je zaštita žena od neželjene trudnoće. Tokom trajanja ove organizacije više puta su bile organizovane konferencije na kojima su učestvovali lekari i pedagozi, psiholozi. Javno i detaljno se, pored pitanja što liberalnijeg pristupa u legalizaciji abortusa, razgovaralo i insistiralo o informisanosti i obrazovanju mladih o odnosima među polovima, o kontracepciji kao najefikasnijem i najmanje traumatičnom načinu da se spreči neželjena trudnoća. Jednom rečju, jasno se zagovaralo uvođenje seksualnog vaspitanja u školske programe, što nažalost u praksi nije do kraja ostvareno, a i danas smo svedoci istih javnih debata i sporova.

Dok su bivše partizanke, revolucionarke krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka kroz društvene organizacije pokušavale da se bore i izbore sa jakim patrijarhalnim nasleđem, u isto vreme je na društvenoj sceni rasla i sazrevala nova generacija žena, ćerki, pobunjenih naslednica. Socijalna revolucija 1968. godine i globalni procesi koje je ista proizvela, uticali su i na formiranje stavova i zauzimanje potpuno drugih pozicija nove generacije borkinja za prava žena u Jugoslaviji. Naime te sada nove, ali po mnogo čemu različite od svojih herojskih prethodnica, žene

svoju borbu definisale su na principima i nasleđu evropskih i američkih feministkinja. Javno su kritikovale i napustile koncept rodne jednakosti kako ga je državni socijalizam video i definisao, a po kome je država regulisala prava i određivala stepen emancipacije, prihvativši različita učenja i prakse tzv. „buržoaskog" zapadnog feminizma, u kome se rivalitet države i pobunjenih podrazumevao kao osnov borbe i oslobađanja. Ovo je vreme kada se termin feminizam i feministkinja ponovo uvodi u jugoslovenski javni diskurs, nakon nekoliko decenija formalnog raskida s feminističkim tradicijama međuratnog perioda. Sredinom sedamdesetih godina izdvojila su se dva prepoznatljiva centra novih feminističkih dešavanja. Bile su to grupe žena organizovane na zagrebačkom univerzitetu, a u okviru Sociološkog društva Hrvatske, koje su osnovale grupu *Žena i društvo* i druga grupa u Studentskom kulturnom centru (SKC) u Beogradu. U Sloveniji je nešto kasnije osnovana feministička grupa *Lilit* (Lorand 2020, 50). Feministkinje iz Beograda, Zagreba i Ljubljane su se međusobno poznavale i neprekidno su sarađivale. Na tragu te saradnje od 27. do 29. oktobra 1978. godine u Beogradu u SKC-u održana je prva feministička konferencija, u SFRJ, pod nazivom *Drug-ca žena. Novi pristup ženskom pitanju*. U istoriji ženskih pokreta i ženske borbe u Jugoslaviji *Drug-ca žena* predstavlja jedan od identitetskih prelomnih momenata. Ono što je za međuratne feministkinje značilo stvaranje Alijanse ženskih pokreta, za bivše partizanke i većinu žena u oslobođenoj zemlju AFŽJ, to je za novu generaciju žena simbolizovala *Drug-ca žena*. Domaće feministkinje i gošće iz inostranstva su u SKC-u diskutovale i promišljale o različitim teorijskim i praktičnim konceptima ženske emancipacije. Domaće učesnice su se trudile da debatuju na temu feminističke kritike socijalističkog sistema, ali u isto vreme su naglašavale sve pozitivne učinke državnog socijalizma kada je položaj žena u SFRJ bio u pitanju, kao i da izdvoje ogromne zasluge partizanske borbe, naročito partizanki, čije su antifašističko i emancipatorsko nasleđe smatrale neodvojivim delom svoje ženske istorije, borbe i feminističkog identiteta. U tom svojevrsnom paradoksu ležala je ključna razlika između zapadnih feministkinja i njihovih jugoslovenskih saborkinja (Bonfiglioli

2008, 56). Ova konferencija simbolički označava početak novog vremena, možemo reći i novog talasa u istoriji ženskih organizacija na ovim prostorima. Nakon nje u Beogradu je aktivno počela sa radom grupa *Žena i društvo*. Njihove aktivnosti obuhvatale su širok spektar od ženskog stvaralaštva, preko političke participacije do zdravlja žena. Centralne teme novih ženskih grupa bile su seksualnost i nasilje nad ženama. Uz podršku međunarodnih ženskih mreža započele su javne rasprave o intimnim pitanjima i pre svega nasilju nad ženama. Kako se bližio raspad države, tako su feministkinje sve glasnije kritikovale strategije državnog socijalizma kada je položaj žena bio u pitanju, ukazujući na nedovoljan stepen zaštite žena i dece žrtava porodičnog nasilja i na nepravde, stresove i poniženja koje su žene doživljavale u sistemu zdravstvene zaštite (Lorand 2020, 292). Kao direktna posledica ovih aktivnosti ženskih grupa krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu otvoreni su prvi SOS telefoni za žene i decu žrtve porodičnog nasilja (Lorand, 258–167; Božinović 1996, 226). To je svakako najznačajnija tekovina te druge generacije društveno angažovanih žena u socijalističkoj Jugoslaviji.

NA KRAJU XX VEKA

Kraj XX veka predstavlja i kraj jugoslovenske države. Ratovi za jugoslovensko nasleđe predstavljaju kolektivnu traumu čitavog stanovništva. Novonastale države nastojale su, sve do jedne da, po svaku cenu, naglase diskontinuitet sa socijalističkom Jugoslavijom i svim njenim simbolima i praksama. Mesto žene u novim društvima bilo je složeno, uslovljeno različitim faktorima, ali svakako nije bilo bezbedno, niti bezbrižno. Kako ženske glasove, stavove, delanje tokom čitavog XX veka pratimo kroz analizu rada ženskih društava tako ćemo i za period poslednjih deset godina pokuša-

ti da predstavimo koje su to ženske grupe u Srbiji bile najaktivnije, šta su imale za cilj svoga rada i na koji način su ideje i aktivnosti realizovali. Ukoliko kao referentnu vrednost uzmemo odnos ženskih organizacija prema dominantnim državnim politikama, mesto ženskih organizacija u srpskom društvu devedesetih godina XX veka po svom jasnom i čvrstom oportunom, opozicionom i beskompromisnom antiratnom i emancipatorskom stavu više podseća na feministička udruženja iz vremena Kraljevine nego što nalikuju na AFŽJ ili neku od njenih naslednica. Aktivistkinje iz devedesetih godina bile su jedan od najvidljivijih stubova bunta i borbe protiv režima Slobodana Miloševića, ma koliko one bile nedovoljno brojne, njihova volja i stavovi bili su herojski nepokolebljivi. Kako je to sociološkinja Marina Blagojević odlično definisala „Ma koliko ti otpori izgledali marginalni, neuspešni da zaustave rat, oni su bili dovoljni da ukažu na nemirenje s ratom kao 'normalnim redom stvari'. Njihov značaj nije u njihovom fizičkom obimu već u samom postojanju. Smisao i značaj u ovom slučaju se ne mere brojevima ni ljudi ni grupa. Ženski i mirovni pokreti koji su najčešće bili neodvojivi predstavljali su plamičak svetlosti u vremenu mraka" (Blagojević 1998, 11–12). U okviru širokog spektra ženskog pokreta devedesetih godina u Srbiji pacifističke organizacije svako su bile i političke. Kraj XX veka za istoriju ženskog udruživanja na ovim prostorima predstavlja i momenat kada su žene pored angažovanja na polju osvajanja i očuvanja prava i sloboda za žene zapravo uporedo s tim, specifično ženskim aktivizmom, kroz antiratne politike, bile sasvim uključene u polje opšteg opozicionog političkog delovanja, što se do tada nije događalo, zbog raznih okolnosti koji su određivali različiti konteksti. Upravo zahvaljujući javnim zajedničkim istupanjima antiratnih feminističkih grupa sa prostora čitave bivše države, silovanje u ratu je prvi put postalo deo međunarodnog prava i naravno neizostavni deo diskursa ljudskih prava (Batinić 2001, 1–3). Grupe sa ovakvom strukturom i ciljevima bile su: Ženski lobi, Ženska stranka, Ženski parlament, Žene u crnom (Batinić 2001, 25). Analogiju sa istorijom ženskih pokreta u međuratnom periodu pronalazimo i u postojanju Ženske stranke. Kao i 1927. godine i 1990. u vreme uvođenja pluralističkog partijskog sistema u Beogradu je

nastala Ženska stranka (ŽEST). Bila je veoma kratkog veka, svega godinu dana (od 31. 10. 1990. do 5. 11. 1991) (Milić 1998, 73), što je nešto kraće od prethodnice s početka veka. Jedna od osnivačica stranke, sociološkinja i feministkinja Anđelka Milić, prisećajući se povodima za osnivanje ŽEST rekla je da je među feministkinjama i politički angažovanim ženama postojala duboka svest o odgovornosti da je neophodno svi sredstvima sprečiti raspad Jugoslavije i naravno sve što bi takav tragičan događaj nosio sa sobom. Stranka gotovo da nije ni počela sa aktivnostima, već je bila ugašena, a svi ženski strahovi i predviđanja nažalost su se ostvarili. U isto vreme razvila se i inicijativa za stvaranje Ženskog parlamenta kao direktno nepristajanje i odgovor na činjenicu da je u Srbiji, u prvom višepartijskom parlamentu, bilo svega 4 poslanice (1,6%) i 246 poslanika. Ovaj postotak bio je najniži u poređenju s ostalim jugoslovenskim republikama (Imširović 1998, 85). Rad ženskog parlamenta bazirao se zapravo na praćenju i konstruktivnoj kritici rada zvanične skupštine. Aktivistkinje su podnosile predloge zakona koji su se odnosili na porodično nasilje, prostituciju, radna prava, pravo na svim ženama dostupan besplatni abortus, da se u obrazovne programe uključe sadržaji zdravstvenog i seksualnog obrazovanja (Imširović 1998, 96–97). Nažalost, parlament je prestao sa radom nakon dve godine postojanja, već 1993. aktivnosti u okviru ove organizacije su zamrle i nikada nisu bile obnovljene u ovakvoj formi.

Pored političkih grupa, istoriju ženskog organizovanja tokom devedesetih godina u Srbiji neizostavno ispisuje i u nju se upisuje obrazovna organizacija Centar za ženske studije (CŽS). Nastao 1992. godine na inicijativu grupe *Žena i društvo* pod nazivom Centar za ženske studije i komunikaciju sa idejom da zainteresovanim polaznicama i polaznicima pruži interdisciplinarna teorijska znanja iz oblasti feminizma: „S obzirom na to da sve naučne discipline potcenjuju značaj ženske istorije i ženskog iskustva, potrebna je reorganizacija znanja kako bi žene bile priznate kao subjekt društvenog života. Zato je neophodno kategoriju roda uključiti u istraživanja društvenih nauka“ (Dojčinović-Nešić 1998, 208; Dojčinović, Pantelić 2012, 136–142). U

CŽS je već školske 1992/93. godine organizovana dvosemestralna interdisciplinarna nastava, da bi 1996/97. broj predavačica bio 30, sa 160 predavanja i 230 polaznica. Interdisciplinarnost i ozbiljna teorijska utemeljenost kurseva bio je način na koji su osnivačice CŽS iskazivale otpor prema vladajućem režimu i transparentnu politiku neslaganja sa retradicionalizacijom društva u Srbiji na kraju XX veka.

Izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ), Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ), broj fonda 141 – broj fascikle 1 – broj dokumenta 2.

Atanasijević, Ksenija 2008. *Etika feminizma*, uredila Ljubica Vuletić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Božić, dr A. 1946. Šta ženama osigurava ustav. *Zora*, 6: 2.

Друштво „Кнегиња Љубица". 1939. *Споменица Друштва „Кнегиња Љубица" о четрдесетој годишњици друштвеног рада.* Београд.

Lebl Albala, Paulina. 2005. *Tako je nekad bilo.* Beograd: VMD.

Mimica, Blaženka. 1946. Ravnopravnost žene u ustavu FNRJ, *Žena dana*s, 38–39: 1–2.

Ustav FNRJ. 1946. *Prava i dužnosti građana*, član 24, glava 5, Službeni list FNRJ, 77.

Literatura

Batinić, Jelena. 2001. Feminism, Nationalism, and War: The „Yugoslav Case". U Feminist Texts. *Journal of International Women's Studies*, 3 (1): 1/23.

Batinić, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*. New York: Cambridge University Press, 2015.

Blagojević, Marina. 1998. Projekat kao deo pokreta, u Blagojević, Marina (prir.). *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju: 11–42.

Bok, Gizela. 2005. Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas. Beograd: Clio.

Bonfiglioli, Chiara. 2008. *Belgrade 1978, Remembering the Conference „Comrade Woman" The Woman's Question: A New Approach*. MA theses, Utrecht University

Božinović, Neda. 1996. Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku. Beograd: „Devedesetčetvrta", „Žene u crnom".

Божић, Ана. 1938. Положај жене у приватном праву кроз историју до данас. Београд: Правни факултет.

Cvetković, Slavoljub. 1998. „Borba za ravnopravnost i jednakost žena kao deo klasnog i modernizacijskog procesa u Srbiji". U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, (ur.) Ljubinka Perović, 309–316. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Димитријевић, Бојан. 1999. „Женска равногорска организација у Србији 1944. године". Годишњак за друштвену историју, 3: 221–233.

Dobrivojević, Ivana. 2016. „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974". *Istorija 20. veka*, 2: 83–98.

Додић Гудац, Вера. 2006. *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*. Београд: Институт за новију историју.

Dojčinović, Biljana. 1998. „Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju". U Blagojević, Marina (prir.). *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju: 207–221.

Dojčinović, Biljana, Pantelić, Ivana. 2012. „Women's and Gender History: The Case of Serbia". *Aspasia*, 6: 136–141.

Hagemann, Karen. 2002. *„Männlicher Muth und Teutsche Ehre". Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der Antinapoleonischen Kriege Preußens.* Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh.

Hedinger, Sandra. 2000. *Frauen über Krieg und Frieden. Bertha von Suttner, Rosa Luxemburg, Hannah Arendt, Betty Reardon, Judith Ann Tickner, Jean Bethke Elshtain*. Frankfurt – New York: Campus Verlag.

Huber-Sperl, Rita. 2002. „Einleitung". U *Organisiert und engagiert. Vereinskultur bürgerlicher Frauen im 19. Jahrhundert in Westeuropa und den USA,* uredila Rita Huber-Sperl, 11–37. Königstein/Taunus: Ulrike Helmer Verlag.

Јовановић, Мирослав. 2008. Пресликана или самобитна друштвена изградња. Компаративна анализа Устава ФНРЈ (1946) и „Стаљинског" Устава СССР (1936), *Токови историје*, 1–2: 280–289.

Илић, Драгослав. 1956. *Прве жене социјалисти у Србији.* Београд: Издавачко предузеће Рад.

Imširović, Jelka. 1998. „Ženski parlament 1991–1993". U Blagojević, Marina (prir.). *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju: 85–107.

Kecman, Jovanka. 1978. Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941. Beograd: Narodna knjiga – Institut za noviju istoriju.

Lorand, Zsofia. 2020. *Feministički izazovi socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Zagreb: Fraktura.

Majstorović, Danijela. 2018. „The creation of new Yugoslav women – emancipatory elements of media discourse from the end od World War II". U: Dugandžić, Andea, Okić,Tijana (edts.). *The Lost Revolution, Women's Antifascist Front Between Myth and Forgeting*. Sarajevo: Crvena, 88–120.

Mazover, Mark. 2019. *Hitlerovo carstvo. Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*. Beograd: Arhipelag.

Milić, Anđelka. 1998. „Nastanak i kratak drugi život Ženske stranke (ŽEST) 1990–1991". U Blagojević, Marina (prir.). *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju: 73–84.

Pantelić, Ivana. 2011. *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju – Evoluta.

Petranović, Branko. 1992. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.

Ристовић, Милан. 2009 „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату". Токови историје, 3: 20–32.

Simić, Ivan. 2006. *Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies. 1945–1955*, PhD thesis.

Simić, Marina, Simić, Ivan. 2019. „Who should care about Our Children?": Public Childcare Policy in Yugoslav Socialism and Its Serbian Aftermath. *Journal of Family History*, 44: 145–148.

Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Druga.

Stanišić, Mirjana. 2003. *Društveni položaj žene u Srbiji (1944–1955),* magistarska teza, odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Stefanović, Svetlana. 2013. *Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. PhD diss. Universität Leipzig.

http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559

Стефановић, Светлана. 2018. „Проституција, трговина белим робљем и сузбијање венеричних болести у Србији у 19. и првој половини 20. века". У *800 година српске медицине*, 547–560. Београд: Српско лекарско друштво.

Stefanović, Svetlana. 2020. „Radnički vs. građanski ženski pokret u Srbiji i Jugoslaviji 1910–1941." 55–72. U *Antropologija* 20, 1–2.

Шкодрић, Љубинка. 2020. *Жена у окупираној Србији 1941–1944*. Београд: Институт за савремену историју – Архипелаг.

NEW WOMAN – WOMEN`S SOCIETIES AND WOMEN'S IDENTITES IN SERBIA: YUGOSLAV EXPERIENCES AND PRACTICES

Abstract:

This article presents historical development of women`s societies and their role in creation of specific women's identities in Serbia through Yugoslav experiences and practices. The main goal was to analyse relationships between women`s associations and dominant state policies, as well as, construction of women's identities and transformation of social roles. The processes were observed since

the first women's societies foundation, initial activities and humanitarian and patriotic engagement, until their growth into a typical first wave feminist movement, in Kingdom of Yugoslavia. After the World War II construction of women's identity in Yugoslavia anticipated new ideological concepts of women's emancipation and liberation trough state policies defined by Communist Party of Yugoslavia. Research ends with the women's societies from last decade of the 20. century, in Serbia, and their anti-war, political, feminist and educational activities.

***Key words*:** women, women`s societies, emancipation, feminism, patriarchy, identities, 20th century, Serbia, Yugoslavia